

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נד, תשס"ג-תשס"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

העברית הרבנית והעברית הנורמטיבית

דבר ידוע הוא שהתגבשותה של העברית הנורמטיבית למן ימי בראשית של הנחלתה המסודרת בבתי הספר בתקופת התחייה נתייסדה בעיקר על אדני לשון המקרא. אמנם באשר לדרך כתיבת עברית נתייסדה ספרות עברית חדשה מעשה כוח יצירתו של מנדלי מוכר ספרים אשר העמיד סגנון הלש לעיסה אחת את כל המצוי בלשון לדורותיה, ואולם באשר לדרך העמדת דקדוקה של העברית, התקן הלשוני, הנה כאן הילכו העושים בזה בדרך שעיקרה הוא דקדוק לשון המקרא, היא הדרך המונֶשֶׁת להם ממדקדי תקופת ההשכלה, התקופה שבה נעשה לימוד הדקדוק העברי מסמליו של היהודי המשכיל, וספר הדקדוק של בן זאב, "תלמוד לשון עברי", סמלו של לימוד זה. מעטים יצאו מכלל זה ומיעוטם מעיד על הכלל.

אט אט ועם חלוף השנים הוכרה אף עברית שלאחר המקרא כלשון מופת שאין האוחז בה ובצורות לשון העולות ממנה נמצא טועה. די אם אזכיר בקיצור נמרץ הכשרן של צורות נוכחים ונסתרים בעתיד ובציוריו כמשמשות גם לנוכחות ונסתרות, על דרך "הבנות יִזונו" שבמשנה (כתובות יג, ג) ו"וכל הנשים יִתְּנוּ יקר לבעליהן" שבמגילת אסתר (א, כ); התרתן של צורות על דרך "נֶשֶׁן" בעבר ולא דווקא ישן; קיומן של צורות הֶקְטַל – הִבְדֵּל, הִכְשֵׁר, הִיתֵר ודומיהן שלא על דרך המצוי במקרא (הַשְׁפֵּל וכדומה) – צורות שיצאו עליהן עוררין כבר לפני שלוש מאות שנה ויותר, ועוד כיוצא בזה עניינים הרבה שאין כאן המקום לפרטם. המעיין בהחלטות האקדמיה של עשרים השנים האחרונות ימצא בהן קו ברור זה.¹

מבקש אני להעמיד כאן על חטיבה נוספת של הלשון העברית, רחבה ורבת אנפין, היא הלשון הקרויה דרך כלל "הלשון הרבנית", שדומה שלשונות העולים ממנה לא באו בחשבון עיונם של הרבה מן העוסקים בתקנת הלשון, אם במודע

* יסודו של מאמר זה בהרצאה שנשאתי בכנס "עברית וערבית – בין לשון לתרבות", יום עיון ומעמד זיכרון לזכרו של דב עירון ע"ה במלאות עשרים שנה לפטירתו, שהתקיים באוניברסיטת בראילן ביום ז' באדר ב' תשס"ג (11 במארס 2003).

1. וראה מאמרי "דקדוק העברית המתחדשת ומקורות יניקתו", לשוננו לעם מט (תשנ"ח), ג, עמ' 117–131; מ' בראשר, "על העקרונות בקביעת הנורמה בדקדוק בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 110–150.

ובמתכוון – מפני שלא ראוה ראויה לחיקוי ולקביעת הלכות על פיה,² אם שלא במתכוון אלא מן הטעם הפשוט, מפני שלא היו מצויים בה ביותר (ואפשר שזה וזה גורם, ונתקבצו כאן שני הטעמים והשפיעו אהדדי). יוצאים מן הכלל מעטים כניסן ברגרין, חנוך ילון, יצחק אבינרי ואחרים, אך יוצאים מן הכלל הם.

לפני כשבעים שנה הרעיש עגנון את העולם ב"חוש הריח" שלו, כשהביא בדמות סיפור מלבב, מזמור שיר לכאורה ללשון הקודש, ראיות להכשרו של המבצע "הסוכה מריחה". ומה שעשה עגנון בסיפורו עשה באותה עת, ובתוספת ראיות, חנוך ילון חברו ויועצו, בדמות מאמר העשוי בקצירת האומר כדרכו. ולמה נצרך עגנון לראיות אלו, שחלקן ניתנו לו מידי אותו "חכם ירושלמי" שבעצתו הלך לשאול? משום שבא דקדקן אחד ו"נעץ בו קולמוסו" כלשונו ו"פספט כנגדו" – אף זו בלשונו – וטען שאין מבע זה ראוי ונכון בעברית, שאין הסוכה מריחה כי אם מעלה ריח.³ וראיותיהם של עגנון ושל ילון מהיכן? עיין בהן ותמצא שלעניין זה של שימושה של הריח במשמע 'העלה ריח' אין אחת מהן עולה מלפני זמנו של רש"י, והמעולה שבהן מרש"י עצמו היא, בפירושו לתהלים. תוספת ראיות לראיותיהם של עגנון וילון באה מעטו של דב סדן, והמיוחדת בתוספותיו היא מה שהביא גם משמואל הנגיד, המוקדם לרש"י במעט, ושבהיותו בן ספרד של תור הזהב אין לומר עליו שהושפע מלשונות אירופה.⁴

במאמר זה ברצוני להעמיד על שלושה עניינים, אחד של כלל ושניים של פרט, שיש מקום לשוב ולעייין בהם מצד המצוי בעברית העולה מאותה חטיבה גדולה של כתיבה רבנית בת ימי הביניים (וכמשמעו החיובי של המונח "ימי הביניים", שבכל הנוגע לתרבות ישראל אין הוא נדרש אלא לשבח⁵). הצד השווה שבשלושה עניינים אלו הוא שהם מדגימים צורות לשון שגורות מאוד בעברית בת ימינו – גם בפייהם ובכתיבתם של בעלי לשון טובה אף טובה מאוד – שיש מן האמונים על התקן הלשוני הרואים בהן שיבוש. הדיון בהן מראה שמה שנחשב שיבוש בעיני אחדים כבר היה לעולמים בכתיבה עברית של גדולי היוצרים מימי הביניים ועד

2. והשווה דברים שכתב בזה מ"צ קדרי, "השתקפותה של העברית של ימי הביניים בעברית המודרנית", לשוננו נד (תשי"ן), עמ' 325–334, ולעניינו בעיקר עמ' 325–326.
3. ראה כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, אלו ואלו, עמ' רצו ואילך; ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 113 ואילך; על הפרשה כולה ראה א' בראדון, "להתפתחותו של עגנון מוועד הלשון", ש"י עגנון – מחקרים ותעודות, בעריכת ג' שקד ור' וייזר, ירושלים תשל"ח, עמ' 291 ואילך; הנ"ל, ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, ירושלים תשל"ח, עמ' 165 ואילך.
4. ראה ד' סדן, אבני שפה, תל-אביב תשט"ז, עמ' 267–272 (פורסם לראשונה ב"דבר", כ"א בתשרי תשי"ג, 10 באוקטובר 1952). צוין אצל בראדון שם, עמ' 173.
5. וראה למשל א' טל, "דברי פתיחה", לשוננו נד (תשי"ן), עמ' 151.

קרוב לעת החדשה, אלא שלא זכתה אותה כתיבה עברית שתהא גם היא נחשבת בעיני הפוסקים בשאלות של איסור והיתר בלשון.

א. שני נסמכים לסומך אחד

לפני ארבעים וחמש שנה כתב משה גושן-גוטשטיין (שלצד היותו מגדולי חוקרי הלשון עסק גם בשאלות של תקן לשוני ועשה בזה רבות במדורו רב השנים שנתפרסם ב"הארץ") מאמר וכותרתו "בין ספרות מופת לדקדוק נורמטיבי",⁶ וכה כתב בפתח מאמרו:

קהל מורי ההוראה בענייני לשון מפולג כידוע פלגים פלגים: מכאן שארית אסכולת המחמירים, שכל סטייה מן החוקים ה'קלאסיים' של הלשון פסולה בעיניהם מכל וכל, וממילא מצוי בידיהם קנה מידה שאין להרהר אחר מידותיו. ומכאן הקיצונים שבחדשנים – בין שקנו את עמדתם מכוח הסתכלות בלשנית טהורה ובין שגישתם נולדה מן האווירה הלשונית שמצאה לה ביטוי אצל רבים מסופרי דור מלחמת השחרור. פלג זה פיוון שחדש בא לעולם והוא חי באשר הוא חי, כבר כשר הוא לגבי דידיה. ומחנות מחנות בינתיים – ברצותם מחמירים וברצותם מקילים.

סעיפים אחדים יש במאמרו זה של גושן והם עוסקים בלשונו של עגנון הסוטה לכאורה מן הדקדוק הנורמטיבי. סעיף ראשון שם עוסק בשאלה הנדושה של שני נסמכים לסומך אחד. בכתיבתו של עגנון נמצא "חכמי ורבני צפת", "חכמי ורבני ירושלים", "גאוני וצדיקי העיר", "בקיאה בכתב ובִלְשון אשכנז" ועוד. גושן מציין שבקרב העוסקים בדקדוק הנורמטיבי רבים האוסרים מבנה תחבירי זה מכוח כללי תחביר העברית הקלאסית (אף שנמצא מעט מבנה זה במקרא ובספרות חז"ל – "מבחר וטוב לבנון" [יחזקאל לא, טז], "טעם ומראה יין" [פסחים קח ע"ב]), אך יש גם הנוטים בו לקולא מכוח המצוי ב"ספרות שבין התקופה הקלאסית ובין התקופה החדשה" (כלשונו של גושן שם), אם בלשון התפילה כגון "על כל דברי שירות ותשבחות דוד בן ישי עבדך משיחך" שבברכת השיר הנאמרת בכל שבת ויום טוב,⁷ אם בספרות ימי הביניים, הן בלשון המשוערבת הן בלשון

6. מ' גושן-גוטשטיין, "בין ספרות מופת לדקדוק נורמטיבי", לעגנון שי: דברים על הסופר וספריו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 63–75, ובייחוד עמ' 66–67.

7. אכן בנוסח בני רומא (איטליאני), ובו בלבד: "על כל דברי שירות ותושבחות שאמר דוד בן ישי", וראה ד' גולדשמידט, "מנהג בני רומא", בתוך מהדורתו למבוא למחזור בני רומא לשד"ל, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 89 (=הני"ל, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשי"ם, עמ' 163), והערה 61 שם.

הרבנית האשכנזית, כמצוי אצל רש"י לא מעט וכמצוי הרבה מאוד בספרות הרבנית לאורך מאות שנותיה, וכפי שהיה מורגל גם בקרב סופרי תקופת ההשכלה ובקרב סופרי המופת העבריים כמנדלי וביאליק וזולתם.⁸

העברית המודרנית אימצה כידוע מבנה זה ודומה שאין הלוחמים בו מצליחים לעקרו מן העולם. נראה שדרך זו נשמעת להולכים בה טובה והגונה בהיותה ישרה וקולחת; "מורי ותלמידי בית הספר" קולח כנראה יותר מ"מורי בית הספר ותלמידיו", או מן "המורים והתלמידים של בית הספר", שסרבולו קשה לפה ולאוזן ואף פתרון דקדוקי נאות אין בו, שהרי גם כאן מתקיימת החציצה בין הנסמך הראשון ("המורים שלי") לסומך, חציצה שאמנם אינה ניכרת לעין כיוון שמבחינה מורפולוגית גרידא אין כאן צורת נסמך. וכן "מפקדי וחיילי היחידה" נשמע לאוזניים רבות נוח יותר מ"מפקדי היחידה וחייליה" או מבנה אחר מסורבל הימנו, וכן "ידיני ומנהגי חנוכה" או "הלכות ביעור וביטול חמץ" (שבביצור שולחן ערוך, סימן קיא), ושימושן של מילות יחס כגון "לפני ואחרי הצהריים", שלענייננו הן מאותו עניין, ורבים אחרים כמותם. יתרה מזו, פעמים שאין לדרך זו כל תחליף הגון, וכל התחכמות שאתה מבקש להתחכם עמה אינה מצמיחה פתרון נאות.

אציג כאן לדוגמה משהו מספרות השו"ת בת זמננו: כותב הרב יעקב יצחק וייס, מי שהיה רבה של העדה החרדית בדורנו, בשו"ת "מנחת יצחק" (חלק ח, סימן קו):⁹

...ובודאי מה"ט [=מהאי טעמא] בקונטרס סדר הפרשת תו"מ [=תרומו] ומעשרות] עפ"י פסקי חזו"א [=חזון איש] ז"ל שבידי (נדפס בבני ברק תשי"ב) כתב שם בדין **ביעור ווידוי מעשרות** (ע' י"ב) דבהגיע זמן ביעור חייב להפריש...

8. בעניין זה עסקו רבים, וראה י' אבינרי, היכל רש"י, ג, תל-אביב תשס"ז, עמ' קצ (ציין אליו גושן, שם, עמ' 66 הערה 11), ושם גם על תולדות ההתנגדות לשימוש במבנה זה שצמחה בכתביהם של מדקדקים. לסיכום דעותיהם של המדקדקים החדשים ראה מ' בן-אשר, התגבשות הדקדוק הנורמטיבי, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 54-56. בן-אשר הביא ממה שכתב אבינרי ב"יד הלשון" שלו (תל-אביב תשכ"ה, עמ' 425) אך לא ממה שכתב ב"היכל רש"י", וכן לא ציין לדברי גושן הנוכחים כאן. על סקירתו יש להוסיף גם את הזכות על מבנה זה שלימד מאוחר יותר ראובן סיוון, לקסיקון לשיפור הלשון, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 91 (הערך "ויו החבור בין נסמכים"). מסקנתו של בן-אשר בראש דבריו כאילו "כל המדקדקים פוסלים את הקונטרס וקציה הזאת" והעמדתו את אבינרי כדעת יחיד צריכות אפוא עידון.

9. בסוגריים מרובעים כאן ולהלן – תוספת ביאור שלי.

ואבאר, והביאור צורך העניין הוא: יש בדין מעשרות "ביעור מעשרות" – הוצאת המעשרות שנצטברו בבית ונתינתם למי שראוי לקבלם ושאר פרטים שאין זה מקומם – הכול במועד שנקבע לכך, ומתלווה אליו "וידוי מעשרות" שהוא אמירה בפה של פרשה מן התורה "ביערת הקודש מן הבית" וגוי' (דברים כו, יג-טו). בספרות ההלכה של ימינו מתבררים שני מעשים אלו יחד, וזהו "דין ביעור וידוי מעשרות" האמור כאן. עתה, מה תקנה יש לצירוף זה **ביעור וידוי מעשרות**? כיצד יעמידנו מי שרואהו לקוי? אין לו אלא לומר את מרכיביו כל אחד לעצמו: ביעור מעשרות וידוי מעשרות, אך המוציאו כך, לא זו בלבד שסרב את לשונו אלא שהוא נשמע כאומר שני דברים, בעוד שהאומר "ביעור וידוי מעשרות" מבקש לומר דבר אחד ששני חלקים לו – "ביעור וידוי מעשרות".

והנה כל אותו פסול שמצאו חכמים בשני נסמכים לסומך אחד לא היה בא לעולם אילו הרחיבו את משענתם והיו רואים לשון קלאסית לא רק לשון מקרא ולא רק לשון משנה כי אם גם לשון עברית בת אלף שנה ויותר שקדמו לדורנו, הוא הזמן שאמנם לשוננו לא הילכה בו כלשון דיבור חיה אך אף לשון מתה וקפואה לא הייתה כי אם להפך – מאות רבות של יצירות נכתבו בה ובלשון מדברת גדולות, נושמת וחיה ויוצרת ומחדשת ונוטלת מפה ומשם ורבת סגנונות ופנים. זה אלף שנה אין כותבי עברית מדירים עצמם ממבנה כגון "שקיעת זריחת החמה" ומקיימים אותו לצד "שקיעת החמה וזריחתה". מה אפוא מונע את "מפקדי וחיילי היחידה" הטוב, הטבעי, הנוח והקולח, המתגלגל בלשון והנימוח בפה? במה "החיילים והמפקדים של היחידה" טוב הימנו? ולא תהא לשונו של רש"י ראויה בעינינו כלשונו של רבי יהודה הנשיא?

ב. צאן – מין ומספר

מעשה שהרציתי בפני ציבור עברי של משכילים שאין עוררין על שליטתם בעברית טובה ומשובחת, וקראתי לפניו משפט פשוט שמצאתי באנציקלופדיה העברית תוך שאני מבקש מהם לומר מה פסול יש בו. וזה לשון המשפט: "הצאן מנצל שטחי מרעה שאין הבקר מסוגל לנצלם". שמעו המאזינים וביקשו שאקראנו שוב, ולאט, בהטעמת כל מילה. שְׁנִיתִי וּשְׁלִשְׁתִּי. דקות ארוכות נקפו, זה אומר בכה וזה אומר בכה, עד שלבסוף אמרה אישה אחת חכמה ומְשַׁכֶּלֶת, ובהיסוס אמרה, שמא אין לשון **מנצל** ראוי לצאן שהן רבות. ואכן כיוונה לאמת, שכל המעיין במילוני הלשון העברית, חדשים גם ישנים, ימצא שרובם ככולם מגדירים את מינה ומספרה של מילת **צאן** כ"נקבה רבות", לפי שכך הוא במקרא – "ויעקב רועה את צאן לבן הנותרות" (בראשית ל, לו), "צאן אובדות היו עֲמִי" (ירמיהו נ, ו) ועוד, ואף יחידות הצאן נספרות בו כנקבה: "שתי צאן" (ישעיהו ז, כא) ו"ארבע צאן" (שמות כא, לו) וכיוצא בזה. ואם כך, לפי דין זה שדנו בעלי המילונים את מילת

צאן היה לו למנסח המשפט ההוא לכתוב: "הצאן מנצלות שטחי מרעה".¹⁰ וכאן נשאלת השאלה, כלום זו דרכה של העברית בת ימינו במילה **צאן**? כלום באמת מצפים אנו למצוא בעברית החדשה משפט המתנסח בלשון "הצאן מנצלות שטחי מרעה"? כלום באמת חשים אנו שהמשפט "הצאן מנצל שטחי מרעה" משובש? אכן **צאן** לשון נקבות הוא במקרא, ואף בלשון חז"ל, שכבר נמצא בה התאם ליחיד, עדיין נקבה הוא ולא זכר – "הכונס צאן לדיר ונעל בפניה" אומרת המשנה (בבא קמא ו, א), שהכול מתכוון אל הנקבות שהן עיקר בעדרי הצאן, אך בלשון ימינו **צאן** נידונה כלשון יחיד זכר, כפי שמעידה שפתנו המהלכת בפינו וכפי שמעידים מקורות לשוננו המודרניים. לצורך מי שעדויות כתובות טובות בעיניו מעדויות המהלכות ונשמעות בדיבור פה בפי רבבות אלפי ישראל אציג כאן את אשר נמצא במאגר של ספרות יפה מודרנית¹¹ וכן במאגר "דינים" שבהוצאת "הלכות" הכולל את מאגר החקיקה ואת פסקי הדין של בית המשפט העליון ומבחר מפסקי דין של בתי המשפט המחוזי והשלום. הצד השווה שבכל העולה מהם הוא שלא מצאתי בו כל דבר מפתיע. הרי כמה דוגמאות, ותחילה ממה שהעליתי בעלעול מקרי בקצת ספרים שנמצאו תחת ידי: חוץ מאותו משפט מן האנציקלופדיה העברית שהבאתי למעלה הנה האנציקלופדיה המקראית (ו, עמ' 646) מודיעה לנו ש"הצאן מספק לאדם חלב ומוצרי חלב", וכן ש"מבחינה זו היה הצאן מתאים יותר מן הבקר לשחיטה ולאכילת בשר שכן היה זול ונפוץ הרבה יותר מן הבקר" (ד, עמ' 549), ויהודה קיל שפירש את ספר בראשית בסדרת "דעת מקרא" אומר לנו (בפירושו לבראשית ל, לה) ש"לבן עשה מכל הצאן המגוון עדרים לעצמם", ועוד כיוצא בזה.

והרי מעט ממה שנמצא בספרות העברית:

עמוס עוז כותב ב"ארצות התן" (עמ' 230) ש"נשים גרומות כהות-גלימה שמרו יומם על הצאן הזה", ובמקום אחר שם: "לחוס על הצאן הסחוף" (עמ' 228). ס' יזהר מתאר את "התמימות המבוהלת של צאן המום" (ארבעה סיפורים, עמ' 87) ומספר על "הצאן הנפחד" (שם, עמ' 94), "הצאן העשוק" (שם, עמ' 105) ועל "צאן מבוהל וצייתן וחריש ונאנח שאינו יודע לשאול" (שם, עמ' 105). ב"תרנגול כפרות" מספר אלי עמיר על "שליחי הקיבוצים שבאו לברור את הצאן

10. לפסילת **צאן** לשון זכר יחיד אצל מקצת העוסקים בתקנת הלשון לפני כשישים שנה ראה למשל דברי ש' מיליקובסקי, לשוננו לעם א (תשי"ה-תשי"ז) ג, עמ' 12-13. ציין לדבריו והחזיק בהם ש' מירקין (מורג), "על שיבושי לשון ודרכי עקירתם", עיונים בעברית לדורותיה, בעריכת מ' בראשר, י' ברויאר וא' ממון, ירושלים תשס"ד, עמ' 186 (נתפרסם לראשונה בתוך: החינוך, אייר-תמוז תשי"ז, עמ' 325-345).

11. אני מודה לפרופ' יעקב שויקה שטרח ומסר לי את הנתונים ממאגר הספרות החדשה הממוחשב שהעמיד והוא נמצא תחת ידו ובהקמה באוניברסיטת בר-אילן.

המתאים" (עמ' 32), וחיים באר ב"עת הזמיר" מצטט פלוני האומר ש"כשם שצאן לבן התיחם על המקלות המפוצלים כך גם..." (עמ' 381), ועוד כהנה וכהנה. ולא תאמר שאין הספרות העברית מכירה גם את ההתאם המצוי במקרא. אף זאת נמצא, כגון בכתובתו של נתן שחם: "והוא מהלך לפני הצאן המעלות גל אבק לבנבן..." (עצם אל עצמו, עמ' 127), ואצל אהרן מגד הכותב: "ושם נטושות הצאן האובדות של ילדי העולם הנידחים" (מסע באב, עמ' 145), וכן אצל עמוס עוז ב"ארצות התן": "אי בזה לחכו צאן שוקטות" (עמ' 91), וב"קופסה שחורה": "...להשיב לך את הצאן האובדות שלך" (עמ' 204), ולפניהם משה שמיר הכותב: "בגלל הצאן הרועות" (הוא הלך בשדות, עמ' 24). אולם באמת מספר ההיקריות של ההתאם הקלאסי לנקבות מועט בהרבה, ואף זאת, שתיים מהן מקיימות צירוף מקראי כמעט כצורתו: "הצאן האובדות".

במאגר החקיקה של מדינת ישראל אנו מוצאים שתקנות מחלות בעלי חיים (קובץ התקנות, 5170, התשמ"ט) קובעות ש"רופא וטרינר שקבע כי צאן נגוע, יודיע על כך..." (סעיף 2, ס"ק א), וש"צאן שנבדק יסומן..." (סעיף 3, ס"ק א), ועוד הן קובעות מה דינו של "צאן שלא נמסרה עליו הודעה" (סעיף 6, ס"ק ב) וש"המחזיק צאן חייב להביאו לבריכת טבילה" (סעיף 4), ועוד כיוצא באלה.

וברור שהתאם לזכר נמצא בצירוף "צאן מרעית", אם כפשוטו אם בהוראתו המושאלת: "נִפְתִּי, צאן מרעיתך נִפְזָר" כתב משה דור ב"שיר הנוקדים"; בלשון העיתונות אנו מוצאים, לדוגמה, משפט שכותב אורי קליין ב"הארץ": "וצאן מרעיתם היה מצוי לקריאתם להחרים סרט זה..."¹², וכן הוא אף בכתביה עיונית העשויה ללא רבב, כגון בדברים הנאמרים על "הכומר המקומי הרודה בצאן מרעיתו הנבער ומציע לו מרפא לתחלואי נפשו וגופו באמונות תפלות" (אברהם טל, לשוננו נד [תש"ן], עמ' 151).

המבקש לפסוק בדינה של מילת **צאן** מבחינת מינה ומספרה מה יעשה? אם ילך אצל מקורות הלשון הקדומים, ובראשם לשון המקרא, על כורחו יאמר שאין **צאן** אלא לשון רבות. ואכן בדרך זו הלכו רוב בעלי המילונים, שהתעלמו מן הדרך החדשה שבררה לה העברית בשאלה זו, ולמרות השגור בעברית בת ימינו העמידו את **צאן** כנקבה רבות. כך במילונים שיצאו לאור קודם המחצית השנייה של המאה העשרים, בימים שהעברית טרם הילכה, כזמננו, בפיותיהם של רַבִּי רבבות דוברים – כוונתי, דרך משל, למילון של בן-יהודה¹² וכן למילון למונחי גידול הצאן שבהוצאת ועד הלשון העברית משנת תש"ב (1942), כגון מה שמוסבר בו על **צאן פֶּטֶם**: "שם קיבוץ לצאן המתפטמות לשם שחיטה"¹³. אולם צריך לומר

12. האחראי לערך "צאן" שבמילון היה נ"ח טורטישנר (טור-סיני), ראה בסוף הערתו שבפתיחת כרך יא, והם דברים שכתב בר"ח שבט תש"ה.

13. וראה עתה במאגר המונחים של האקדמיה: <http://hebrew-terms.huji.ac.il>.

שכך הוא גם במילונו של אבן-שושן למהדורותיו וכן ב"מילון ההווה" של שושנה בהט ומרדכי מישור (וגלגולו "מילון ספיר"; שניהם בני העשור האחרון). יצוין לעומתם יהודה גור (גרזובסקי) שציין במילונו "זו"נ" (אך עדיין לא זכר לבדו), ויצוין כנגדו יעקב כנעני שהגדיל לעשות משצין ב"אוצר הלשון העברית" שלו "ני"ר" (היינו "נקבה רבות"), אך בכלל דוגמותיו הביא: "הצאן מספק לאדם חלב ומוצרי חלב",¹⁴ ולא חש שדוגמה זו סותרת את קביעתו שבראשית הערך.

ובאמת מילון הבא לתאר את המצוי בעברית החדשה בת זמננו צריך שיברור לו דרך אחרת, וכפי שעשה, והוא היחיד הידוע לי שעשה זאת, מילון "רב מילים" של יעקב שויקה, שקבע **צאן** זכר והוסיף בהערה: "במקרא נקבה רבות".

ובין שני הקצוות – לשון מקרא ולשון חז"ל מזה ולשון ימינו מזה – מה? כלום העברית החדשה היא ששינתה את מינה ומספרה של **צאן** והעמידה אותו זכר? עיון בלשון הרבנית של ימי הביניים מעלה ששם הוא תחילת דרכה של **צאן** בזכר יחיד. ואין הדברים אמורים בכתיבה הרבנית המאוחרת, החסידית בעיקרה, שדרכה להחליף זכר בנקבה ויחיד ברבים כי אם בכתיבתם של אבירי הלשון בני ימי הביניים המוקדמים. כך רש"י בפירושו לתהלים: "הרי הדיר בנוי והצאן כנוס" (תהלים ע, א), ובפירושו לקידושין יז ע"א: "צאן פרה ורבה", ונכדו רשב"ם הבא לפרש את האמור בספר בראשית (מו, לד) "כי תועבת מצרים כל רועה צאן" מסביר: "נבזים היו בעיניהם כל רועי צאן, כי מאוס הצאן בעיניהם בין לאכילה בין לזבח", והרמב"ן אומר על יעקב "ויתכן כי מעת שאמר וַיִּשָּׂק את צאן לבן אחי אמו לא יצא הצאן מידו" (בראשית כט, טו), ורד"ק בפירושו לישעיהו נג, ו מבאר את "כולנו כצאן תעינו" ובדונו ביידוע המילה **צאן** הוא אומר: "לפיכך אמר כצאן בפתח הכ"ף לידיעה כי אותו הצאן הוא תועה שאין לו רועה", ואת "כצאן ירושלם במועדיה" שביחזקאל לו, לח הוא מסביר על פי מה שתרגם יונתן "בזמן מועדי פסחא" – "רוצה לומר כי אז היה הצאן מרובה בירושלם", ועוד הרבה כיוצא בזה נמצא בכתיבתו של ר' דוד אלטשולר, בעל "מצודת דוד",¹⁵ שהוא בן המאה השבע-עשרה ומאוחר לאלו הנזכרים, וכבר ניכרים בלשונו סממני לשון רבנית עממית יותר.

יתר עליהם לשון הנאמרת בתפילה בכל שני וחמישי בתחנון שלפי מנהג האשכנזים: "נחשבונו כצאן לטבח יובל". אכן אפשר לראות כאן דוחק השיר שהוא על יסוד הכתוב "כִּפְשָׁה לְטֶבַח יוֹבֵל" (ישעיהו נג, ז) עם הכתוב "נחשבונו כצאן טֶבַחָה" (תהלים מד, כג), אולם דווקא לשון זו שבתפילה היא היא שמצאה מסילה אל אוצר ניביה של הלשון בביטוי הנורא "כצאן לטבח"; ודוק: לא "כשה

14. דוגמה זו הובאה למעלה מן האנציקלופדיה המקראית. כדרכו לא ציין כנעני למראה מקום אלא הסתפק בציון הכללי "לע"ח" (=לשון עברית חדשה).

15. ראה למשל בפירושו לירמיהו נ, ז; יחזקאל לו, לח; זכריה ט, טז, ועוד.

לטבח" – כצורתו במקרא – שהוא אחד, כי אם "כצאן לטבח" כבלשון התפילה, שהם הרבה, להוותנו ולאסוננו.

וכאן המקום לציין שכבר לפני כארבע מאות שנה העלה אחד מגדולי מפרשי התלמוד, המהרש"ל (ר' שלמה לוריא), ערעור על לשון זה ותבע בסידורו "יובלו" – ברבים. סידורו של המהרש"ל לא בא לידינו, אך זכר להערותיו הרבות על לשון התפילה נמצא לנו בסידורו של רבי שבתי סופר מפשמישל שמתחילת המאה השבע-עשרה. בסידור זה מביא רבי שבתי סופר כחמש מאות מובאות מסידור המהרש"ל, שמחן ומתוכן עולה דמותו של מי שאינו נרתע מלתקן את לשון התפילה המושרשת על דרך לשון המקרא – ממש כמעשה המשכילים בדורות מאוחרים יותר.¹⁶ וכך מביא רבי שבתי סופר (על פי מהדורת הרב יצחק סץ שגאל סידור זה והעמיד אותו כולו לרשות המעינים במהדורה מפוארת בת חמישה כרכים),¹⁷ וזה לשונו (כרך ב, עמ' 198):

בסדור מהרש"ל יובלו להרוג, כן הוא, יובלו, כי לא מצינו צאן אלא לשון רבים צאן אובדות צאן רבות מ"כ עכ"ל.

וממשיך ר' שבתי סופר ודן בדבר:

וקשה לי על זה מדברי הרד"ק שכתב בשרש צון¹⁸ וזה לשונו, פעם כולל כולם כמו 'ואם מן הצאן קרבנו' (ויקרא ג') ופעם פורט על אחד מהם 'ולו צאן שלשת אלפים ואלף עזים' (שמואל א' כ"ה) עכ"ל [היינו שמילת צאן היא לעתים שם קיבוצי ולעתים שם המסמן פרטים בשם הקיבוצי]. הנה נמצא צאן לשון יחיד [הכוונה לשון נקבה יחידה ולא רבות דווקא]. ולפי דברי מהרש"ל היה ראוי לומר תובלנה שהוא לשון רבות [...] כמו שנמצא בצאן על הכלל "אשר תבאנה הצאן לשתות" (בראשית ל'), לשון רבות. ולפי האמת היה יותר נכון לומר 'כשה לטבח יובלי' כמו שהוא בפסוק כנזכר לעיל אך מי יערב לבו לגשת להגיה מאחר שנמצא כן בכל הסידורים, ואולי נפל טעות בכל הסידורים והמיסד [כלומר, מחבר התפילה שיסדה] כתב לשון פסוק.

מצד אחד תמה ר' שבתי סופר על הגהת המהרש"ל, אך הוסיף ותמה גם על לשון התפילה ששינתה מלשון הפסוק. להגיה ולשנות את המקובל והמושרש "בכל

16. וראה לפי שעה, S. Reif, "Some Observations on Solomon Luria's Prayer Book", *Tradition and Transition*, ed. J. Sacks, London 1986, pp. 245–257.

17. סדור... מה"ר שבתי סופר..., יוצא לאור... על-ידי הרב יצחק סץ, בלטימור תשנ"ז–תשס"ב.

18. ראה ספר השרשים לרד"ק, מהדורת ביונטל–ליברכט, ברלין 1847 (ד"צ: ירושלים תשכ"ז), עמ' 308.

הסידורים" אין הוא מעז כאן, כי "מי יערב לבו" לעשות כן, אך אין הוא נמנע מלשער "אולי נפל טעות בכל הסדורים", כי קשה בעיניו שייטה מחבר התפילה מלשון הפסוק.

אולם כבר ראינו לעיל שלשון **צאן** בזכר כבר מצוי אצל מחברי ימי הביניים, והחשובים שבהם, כרש"י ורשב"ם ורד"ק.

ג. מעט מזעיר

הביטוי **מַעַט מְזַעֵיר** משמש כל כולו במשלב לשון גבוה, ועם זאת יש הרואים בו טעות הצריכה תיקון.¹⁹ יסודו במקרא ומשם הוא לקוח, אלא שבמקרא, בכל שלוש הופעותיו – ושלולשתו בספר ישעיהו – צורתו היא **מעט מזער** כגון "הָלוּא עוֹד מַעַט מְזַעֵר וְשָׁב לְבָנוֹן לְפָרְמֶל" (ישעיהו כט, יז). ואכן כך הולך ומתגלגל לו ביטוי זה וקונה לו שביטה בלשונו הספרותית. ראשונים ואחרונים משתמשים בו, והרבה מהם כצורתו במקרא. אבל לצדו הולך ומשתרש הביטוי **מעט מזעיר** המשבש את צורתו המקורית של הניב הזה ומקנה לו צורה אחרת – המ"ם נתפסת לא כחלק מתבנית המילה כי אם כמילית יחס המצטרפת אל המילה **זעיר**. ואין תמה בדבר, שכן על נקלה נתפס **מעט מזעיר** בהבנתו של המשתמש בו כך כאומר "מעט מן המעט". עיבור צורתו של הצירוף אינו משנה אפוא את משמעותו, אדרבה, הוא אף מקרב אותו אל משמעותו הנרצית. ודאי הוא שמקור השינוי (או אם תמצי לומר, השיבוש) במילה הארמית **זעיר** שהיא מצויה יותר מן המילה **מזער** ומושרשת ממנה בתרבות העברית היהודית בעיקר בשל "זעיר שם זעיר שם" שבישעיהו (כח, י) ו"פֶתֶר לִי זַעִיר" שבאיוב (לו, ב), שאף חדרו אל אוצר ניביה של הלשון, ואולי אף ביותר בהשפעת "זעיר אנפין" שבספרות הקבלה, המשמש אף בפינו בביטוי **בזעיר אנפין**.²⁰ אך לא דורנו או דור אבותינו הוא ששיבש את הביטוי הזה. כבר נמצא כזאת בעשרות היקרויות בספרות הרבנית המוקדמת כמו בשו"ת הרא"ש (רבנו אשר, בן המאה השלוש-עשרה) והריב"ש (רבי יצחק בר ששת, בן המאה הארבע-עשרה) וכן אצל המאוחרים להם מעט או הרבה כמו הרשב"ץ (ר' שמעון בן צמח דוראן, בן המאה החמש-עשרה–שש-עשרה) ור' יעקב בי רב (בן המאה השש-עשרה) ורבי דוד אלטשולר, בעל "מצודת דוד", והש"ך (רבי שבתי כהן, מנושאי כליו המובהקים של ה"שולחן ערוך") ורבי יאיר בכרך בשו"ת חוות יאיר (אלה בני המאה השבע-עשרה), ור' יחזקאל לנדא בעל "נודע ביהודה" והחיד"א (ר' חיים יוסף דוד אזולאי) ור' משה סופר בעל "חתם סופר" ורבי

19. ראה למשל א' בנדיד וה' שי, מדרוך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים תשל"ד, עמ' 28, ועתה גם ר' אלמגור-רמון, רגע של עברית, ירושלים תשס"א, עמ' 177.

20. וראה מ"צ קדרי, מירושת לשון ימי הביניים, תל-אביב 1970, עמ' 109–113, ומה שהעיר על העירוב שיש בביטוי **מעט מזעיר** (עמ' 109 הערה 2).

עקיבא איגר (בני המאה השמונה-עשרה), ועוד רבים רבים המשתמשים בצורה זו. הרי דוגמאות אחדות (מסודרות בסדר כרונולוגי):²¹

- נעצרו הגשמים ולא המטיר כל החורף אלא מעט מזעיר (שו"ת הרא"ש, כלל ד סימן י).
- וגם שהיא מוקפת חיל וחומה, זולתי בקצתו מעט מזעיר (שו"ת הריב"ש, סימן תה).
- ומצא שהמעות שהניח שם לא נשאר מהם כי אם מעט מזעיר (שו"ת תשב"ץ, ג, סימן רפז).
- לא נתעכב שם כי אם מעט מזעיר (שו"ת מהר"י בי רב, סימן כב).
- ר"ל [רוצה לומר] אין להם לב להבין כ"א [כי אם] מעט מזעיר (מצודת דוד למשלי י, כ).
- אפילו לא מצא כדי מדתו אלא מעט מזעיר... (ש"ך, יורה דעה קכג, סי"ק יז).
- חששו פן תשייר רק דבר מועט איזה זהובים מעט מזעיר (שו"ת חוות יאיר, סימן קיט).
- ולפי שאני אומר כאן דבר חדש שמעט מזעיר דברו בו הראשונים... (שו"ת נודע ביהודה, מהדורא תנינא, אבן העזר, סימן עו).
- ולפי מיעוט ספרים ודוחק השעה כתבתי מעט מזעיר בס"ד (שו"ת חיים שאל [להחיד"א], א, סימן לו).
- ולא יכלה לדבר כלל בלשון יהודית כ"א [כי אם] מעט מזעיר, ודברה על הרוב לשון פוילניש [פולנית] (שו"ת רבי עקיבא איגר, מהדורא קמא, סימן קכא).
- כי בעו"ה [בעונותינו הרבים] מפוזרי"ם] אנחנו בכל העולם מעט מזעיר פה ומעט מזעיר פה²² (שו"ת חתם סופר, ו, ליקוטים, סימן נז).

ויש להדגיש שכל אלו משמשים לצד **מעט מזעיר** המקורי הנמצא אף הוא פעמים רבות מאוד בכתביהם של ראשונים ואחרונים, ולפעמים אף בערבוביה בכתביתו של מחבר אחד.

ועתה, אין צריך לומר **שמעט מזעיר** מצוי ביותר בכתביהם של בני דורנו – כתיבה רבנית וכתובה כללית כאחת. חיפוש שחיפשתי בפסקי דין של בית המשפט העליון, למשל, העלה רוב היקרויות של **מעט מזעיר** ורק מעט מזעיר **מעט מזעיר**.

21. כל הדוגמאות לוקטו ממאגר השו"ת שבהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תקליטור, גרסה 10.

22. כאן ניכר היטב שימוש הלשון המליצי הבנוי על עירוב שני הכתובים הנזכרים שבישעיהו – "מעט מזעיר" ו"זעיר שם זעיר שם".

בעלי המילונים העבריים כולם לא ראו לנכון לציין לצד **מעט מזער** גם את חלופתו **מעט מזער**, המצויה, כמוצג כאן, בכתובה עברית זה כשמונה מאות שנה. תיקון לדבר בא לאחרונה במהדורת האינטרנט של מילון "רב מילים" המתעדכנת ומעדכנת את המילון הזה מדי חודש בחודשו.²³

כללו של דבר: מעשה התקן הלשוני מראשית ימיהם של העושים לתקנת הלשון העלים תחילה את עיניו ממה שאינו במקרא. אט אט באו העוסקים בזה וראו אף את ספרות חז"ל ראויה לחיקוי ולהעמדת כללים בלשון על פיה, אולם אך מעטים נתנו לבם למה שהעמידה לשוננו בספרות העצומה החיה והפורייה שנכתבה במשך אלף השנים שקדמו לדורות האחרונים. מעטים מאוד נתנו דעתם לפסיקת הלכה בענייני הלשון על פי לשונו של רש"י, אביר הסגנון העברי הזך הקצר והמלוטש, או על פי לשונו הזהב של הרמב"ם. מעטים עוד יותר נתנו דעתם למה שנמצא בכתבתם של ראשונים ואחרונים אחרים כרבנו תם ורד"ק ורמב"ן ורשב"א וריטב"א ורבנו מנחם המאירי ובעל "ספר החינוך" ורבנו יעקב בעל הטורים ור' יוסף קארו ב"בית יוסף" וב"כסף משנה" וב"שולחן ערוך" שלו, ונושאי כליהם של הרמב"ם ו"הטור" ו"השולחן ערוך", ומחברי שו"ת בני כל הדורות ויושבי כל הגלויות – עשרות ומאות חיבורים, מהם קטנים מהם גדולים מהם מונומנטליים – והם כתובים עברית, אותה עברית הנקראת דרך כלל "עברית רבנית". המביט לאחור על מעשה תקנתה של העברית החדשה ראוי לו שיתמה מה פסול נמצא בה באותה עברית ועל שום מה לא נשאה חן בעיני חכמים ולא נמצאה ראויה גם היא להעמדת מופת לעברית תקנית. מי לנו גדול מן הרמב"ם בסגנון עברי נקי שהעמיד ב"משנה תורה" שלו? מי כרבנו מנחם המאירי, שהלומד בפירושו לתלמוד, והוא רץ בו בסגנון עברי ברור וחף משמץ של עקמימות, מתקשה להאמין שלפניו חיבור בן שמונה מאות שנה; כך הוא, וכך "ספר החינוך" על תרי"ג מצוות בן אותו זמן לערך, יהא מחברו אשר יהא? ואין אלו אלא שלוש דוגמאות לחיבורים הכתובים עברית מופתית.

גישה זו של העלמת עין מכל אותה ספרות לדורותיה נתנה את אותותיה במעשי הפסיקה בלשון שליוו אותנו במאה העשרים, שהונחלו לנו בבית הספר, ברוב פינות לשון שבעיתונות, בספרים ובשאר חיבורים שיוחדו לעניין זה. פסיקות רבות של חומרה, של עשה ושל לא תעשה, לא היו באות לעולם לולא העלמת עין זו.

23. www.ravmilim.co.il; במהדורת אינטרנט זו מתאפשר העיון בכל צירוף שבמילון הן מתוך הקלדת הצירוף בשלמותו הן מתוך הקלדת אחד מרכיביו (אף כצורתו), גם אם היא נטויה או שדבוקה אליה מילת יחס וכיו"ב) וגישה אל מדור "צירופים" המוצג עם הערך.